

Hans Wandals remonstration

Af Th. Lyby Christensen

Det var middelalderens drøm, at den vesterlandske kristenhed skulde være ét samfund. Mens kristendommen skulde fungere som dets legitimerende og vejledende ideologi, skulde den katolske, hierarkisk opbyggede frelsesanstalt og det feudalt opbyggede kejserrige være henholdsvis dets religiøst-kulturelle og dets politiske form. Denne drøm brast under reformationskampene, således som det endegyldigt fastsloges ved religionsfreden i Augsburg 1555. Men da man inden for de forskellige konfessionskirker, henholdsvis de nationale og territoriale statsdannelser, i vid udstrækning vedblev at tænke i middelalderlige baner, måtte den gensidige, ideologiske fordømmelse også antage en tilsvarende absolut karakter; og for så vidt som ideologien kom til at bestemme brydningerne mellem den ny tids politiske tyngdepunkter, national- og territorialstaterne, måtte den derfor også forlene dem med en tilsvarende apokalyptisk fanatisme. På trods af dette viste konfessionskampene kun, hvor umuligt det var at genoprette enheden med magt; hvorfor det for den enkelte regering måtte være så meget vigtigere at tage vare på det, man havde. Enighed gør stærk; og i en tid, der endnu tænkte kollektivt, skelnedes der ikke skarpt mellem enighed og ensartethed. I sidste del af det 16. og størstedelen af det 17. århundrede måtte det politiske ideal derfor blive national uniformitet både i lære og livsførelse – således som den f.eks. kunde nås, hvor ortodoks kirkelighed og landsherrelig enevælde kunde samarbejde til sikring af samfundets beståen og dets borgeres timelige og evige velfærd. Der kunde der på national basis opbygges en ny model af det middelalderlige ideal, idet dog muligheden for at virkeliggøre uniformiteten var væsentligt større i det 17. århundredes nationalstat, hvor den kirkelige og den politiske magt i praksis løb sammen i landsherren, end i middelaldersamfundet, hvor den vel sjældent blev til mere end en drøm. Udtrykt i moderne sprog kunde man tale om en ny variant af den gamle alliance mellem kirke og stat, hvorved kirken til alle tider har opnået sikkerhed og monopol, mens staten har fået

guddommelig legitimation af sin magt. Og de dertil svarende indrømmelser måtte naturligvis blive statens ret til indblanding i kirkelige forhold og kirkens ret til teoretisk afgrænsning af statens handlefrihed.

I det lange løb lod det sig dog ikke gøre at opretholde forestillingen om den enkelte stat som et isoleret idealsamfund. Allerede på reformationstiden erkendte adskillige europæiske regeringer, at spørgsmålet om statens velfærd og overleven også kunde ses fra andre synsvinkler end den religiøse, og at det kunde blive en uafviselig nødvendighed at prioritere disse andre synsvinkler over den. Og vel begyndte Trediveårskrigen som en religionskrig; men den endte med, at det katolske kejserrige led nederlag til det katolske Frankrigs og det lutherske Sveriges forenede styrker – hvilket måtte gøre det klart for enhver, at statsmagten bevidst var ved at stille om til en sækulariseret selvforståelse. Under den følgende, af merkantilistiske synspunkter prægede periode kunde det konfessionelle hensyn for statsmændene let komme til at stå som en generende behæftelse fra fortiden, som man helst så sig frigjort fra. Og da kunde det vise sig, at den alliance, som fra først af vel var indgået på statsmagtens initiativ og i dens interesse, nu søgtes afviklet af den selv samme statsmagt, mens kirkens mænd krampagtigt søgte at fastholde den så længe som muligt. I det følgende skal der fremlægges et klassisk eksempel på denne problemstilling, således som den forelå herhjemme på Christian V's tid.

Officielt havde Danmark siden reformationen ført en strengt konfessionel fremmedpolitik. Vel overholdtes den i praksis ikke med fuld strengthed; men en politisk, af merkantilistiske hensyn bestemt interesse for at lempe konfessionstvangen synes dog ikke at have gjort sig gældende før efter midten af det 17. århundrede¹. Først i 1657 fik portugisiske jøder privilegium på at kunne rejse og handle her², og først efter enevældens indførelse og kollegialstyrets oprettelse begyndte spørgsmålet for alvor at presse på. I januar 1665 og igen i september 1670 behandlede statskollegiet et forslag om indførelse af begrænset tolerance i Fredericia. Det var fremsat af byens borgmester Christoffer Nielsen, og formålet angives udtrykkeligt at være, at byen skulde »tiltage og florere«. I regeringskredse var der betydelig velvilje, men i sidste instans måtte sagen dog afhænge af kongens personlige afgørelse, der i begge tilfælde viste sig at være negativ³. Allerede i november-december 1670 behandledes et lignende andragende fra Nyborg, men i dette tilfælde synes statskollegiet ikke at have været positivt indstillet⁴.

Nu begyndte initiativet imidlertid at komme fra regeringskredse. Den 13. april 1671 behandlede statskollegiet en memorial fra det ny-

oprettede kommercekollegium vedrørende handelens »fremtarv og fortsættelse«, og heri indgik forslag om indførelse af samvittighedsfrihed i København, Fredericia, Nyborg og et par ikke nærmere angivne norske byer samt kultusfrihed for portugisiske jøder i København og Fredericia. Statskollegiet anbefalede med syv stemmer mod tre og udvidede endog forslaget til at gælde almindelig samvittighedsfrihed i kongens riger og lande⁵. I betænkningen forekommer i klassisk form den merkantilistiske begrundelse for den religiøse tolerance: »Efterdi det fornemmiste oc fast eniste Middel til et Riges oc Lands Flor eragtis at verre Mengden af Mennisker, oc det icke kand med nogen goed Raison negtes, at Religionens Frihed jo er it kraftig Middel til at bringe sligt tilveie ...« – en formulering, der også siden dukker op, og som gentages omtrent ordret i det reskript, hvormed Christian V i 1684 gav ordre til at forberede indførelsen af tolerance for de reformerte⁶.

Forslaget gik ikke igennem; men straks efter måtte statskollegiet behandle et andragende fra den franske gesandt Terlon om tilladelse til at bygge et hus med tilhørende katolsk kapel i København. Kollegiet debatterede sagen 8. maj og besluttede at lade de enkelte medlemmer indgive skriftlige vota til kongen. I en betænkning af 9. maj anbefalede tolv af medlemmerne, at tilladelsen blev givet, ligesom de principielt gik ind for lempelse af konfessionstvangen for kristne konfessioner. Og skønt der i løbet af den næste måned indgik negative mindretalsbetænkninger fra i alt fire medlemmer, fik Terlon dog sin tilladelse 26. september⁷.

Sagen hvilede nu det meste af et år; men 26.-27. juni 1672 behandlede statskollegiet en anmodning fra kongen om at overveje midler til at lokke købmænd og håndværkere fra Nederlandene til Danmark. Ulrik Frederik Gyldenløve, der foruden at være medlem af statskollegiet også var præsident for kommercekollegiet, benyttede lejligheden til igen at foreslå indført samvittighedsfrihed og til at fremdrage de to kollegiers erklæringer fra 1671. Igen fulgte en livlig debat, der resulterede i, at tolv af medlemmerne i en betænkning anbefalede indførelse af kultusfrihed, begrænset til visse byer, for reformerte, manister og jøder. Kommercekollegiet fik herefter ordre til at fremlægge et forslag, og dets erklæring forelå 3. august⁸.

Det var i denne situation, biskop Hans Wandal følte sig kaldet til at fremføre sit »kirkens genmæle«⁹ – et aktstykke så ejendommeligt, at det nok fortjener at være kendt i sin helhed. Måske har den teologiske argumentation med dens ukritiske ophobning af skriftsteder nu kun

mindre interesse. Desto mere ejendommelig er den historiske argumentation i afsnittene VIII-X, der vel ind imellem kan virke bizar, men som dog røber en ikke ubetydelig historisk viden, og som givetvis afspejler adskillige i samtiden gængse interkonfessionelle fordomme – der i den givne situation sikkert også har haft betydelig effekt. Især turde det dog være af interesse at få dokumenteret, med hvilken barskhed en så overbevist tilhænger af fyrstesuveræniteten som Wandal¹⁰ – f.eks. i afsnittene III, VI og XIV – gør alvor af kirkens ret til indsigelse over for staten. Og hertil kommer den lidenskabelige patos, der flammer gennem hele remonstrationen, og som, idet den så ubesværet udfylder barokkens blomstrende og tunge sprogdragt, gør hele aktstykket til et ganske fascinerende menneskeligt dokument.

Sandsynligvis har den også haft sin betydning. I hvert fald blev der stille om sagen; og skønt det ikke kan dokumenteres, at det skyldtes Wandals aktion, er det rimeligt at tro det¹¹. Først i 1680 blev den taget op igen¹² – formodentlig under indtryk af den stadigt skærpede franske tvangspolitik over for huguenotterne og de dermed følgende udvandring. I 1682 blev der givet almindelig kultusfrihed i Fredericia¹³, og i 1685 kom endelig den principielle tolerance for de reformerte¹⁴. Wandal har da muligvis opnået at forsinke sagen i 13 år. Og netop herved opfyldtes hans inderlige ønske om aldrig at måtte leve den dag, hvor han skulde se sådant onde med sine øjne, idet han døde allerede 1675.

Det var Ludvig Helweg, der i 1851 som den første gjorde opmærksom på remonstrationen¹⁵. Han kendte den imidlertid kun fra de fire afskrifter, der ejes af Det kongelige Bibliotek, og som vi her vil betegne som B, C, D og E¹⁶. Det har nu vist sig, at også Rigsarkivet har en afskrift, som vi her vil betegne som A, og som er både ældre og bedre end de fire andre¹⁷. En ihærdig eftersøgning efter originalen på både Rigsarkivet og Det kongelige Bibliotek har ikke givet resultat; men i betragtning af A's alder og kvalitet tør den betragtes som i alt væsentligt autentisk.

En systematisk kollationering af alle fem afskrifter er gennemført; men da dokumentets betydning næppe kan retfærdiggøre opstillingen af et fuldstændigt tekstkritisk apparat, vil der efter aftale med redaktionen kun blive meddelt et begrænset antal mere interessante afvigelser. Om håndskrifternes indbyrdes forhold skal i øvrigt oplyses, at håndskrifttypen med stor sandsynlighed placerer A i sidste del af det 17. århundrede. At B-E er yngre, fremgår ikke alene af skrifttyperne, men også af yngre stavemåde af adskillige ord¹⁸. Formodentlig er dog

ingen af dem yngre end begyndelsen af det 19. århundrede. Med alle deres indbyrdes afvigelser synes de dog at gå tilbage til samme tekstform, der trods enkelte fortrin generelt må kaldes ringere end A¹⁹. At dømme efter skrifttype og stavemåde må B være ældst, mens forholdet mellem C-D og E er vanskeligt bestemmeligt. C og D er nært beslægtede og formentlig skrevet af samme mand i den angivne rækkefølge. I alle fire tilfælde tyder format, opsætning m.v. på, at afskriften er taget i antikvarisk interesse, mens A meget vel kan have været beregnet til officielt brug. – Idet denne er lagt til grund her, er der sket følgende indgreb: Brugen af store og små bogstaver og af bogstaverne i og j samt u og v er tillempet efter moderne brug. Det samme gælder sammenskrivning og adskillelse af ord samt tegnsætningen, ligesom forkortelser normalt er opløste. I bibelhenvisninger er Wandals egen brug dog opretholdt, idet den er så inkonsekvent, at ethvert forsøg på standardisering vil være betænkeligt. I øvrigt gengives teksten, som den foreligger.

Stormægtigste Arfvekonge, Allernaadigste Herre!²⁰

Eftersom Eders Kongelige Mayestæt af commercie-collegio allerunderdanigst er foreslagen, at til commerciernes flor og disse rigers velstand, formedelst mængde af kjøbmænd oc anden slags folch her at indbringe, skulle det eragtis et tjenligt middel, om det maatte behage Eders Kongelige Mayestæt naadigst at tilstede alle slags folch af atskillige andre oc fremmede religioner, som stride imoed voris rette oc paa Guds aabenbarede ord alleene fast grundede religion, at de udi disse Eders Kongelige Mayestæts riger oc lande frie maatte boe oc bygge sampt deris²¹ næring at søge oc kjøbmandskab at drifve; jeg oc fornemmer, at en deel af Eders Kongelige Mayestæts estatsraad saadant forslag hafver approberet oc for got eragtet; da beder jeg allerunderdanigst for Guds æris oc for Christi kirches skyld, at Eders Kongelige Mayestæt udi sædvanlig kongelig naade oc mildhed vil optage oc ansee denne min allerunderdanigste velmeente errindring, som mit anbetroede embedis pligt oc min retsindige omhygelighed for Guds sande dyrchelsis stedtzvarende conservation²² oc for Eders Kongelige Mayestæts oc det gandske kongelige husis bestandige securitet oc velstand af mig fodrer oc udkrefver, hvorforre jeg allerydmygeligst ynsker, at det Eders Kongelige Mayestæt allernaadigst maae behage effterfølgende puncter vel at ofverveye oc betragte.

I. Det²³ en christen konges oc potentatz embede oc pligt imoed Gud sin ofverherre udkræfver, at hand intet i sine riger oc lande (hvilche

tilhøre Gud sjelf som den allerhøyeste konge) tillader, hvorved Guds kirche oc hans rette dyrchelse oc tjenniste kunde med tiden lide nogen skade oc afbræch, om²⁴ som den eene sande religion kunde tilføye farlige anstød oc anfegtninger. Thi som en christen konge bør at være Guds rette kirches fosterfader effter Herrens anordning hved propheeten Esa. c. 49, 23, ja hand er *custos utriusque tabulæ*²⁵, af Gud sjelf tilskichet at holde ofver hans guddommelige bud oc befalninger, som i begge taflerne ere forfattede, særdeelis ofver hans retsindige dyrchelse, som i den første tafle indholdes, og udi denne de 3 første budords hofvedsumma begribis, *at Gud maae alleene*²⁶ *frygtis, elskis oc æris ofver alle ting, at hans helligste navn ey vanæris, men retteligen tilbedis, oc at hans sabbatstjenniste oc dyrckelse tilbørligen forrettis*. Da ligesom en goed fosterfader bør at hindre oc afværge alt det, som kand være hans myndling til skade, saa bør oc saadan en christen konge at afværge oc forhindre alt det, som kand være skadeligt for Christi kirche, hves verge, forsvar oc formyndere hand af Gud sjelf er forordnet. Ja hand, som paa forbemelte maade er Guds egen bestilte tjener oc synderlig ombudsmand effter apostelens ord Rom. 13, 4. 6, hand bør ey at tilstede noget i sine riger, som kand formindske Guds ære, vanhellige hans navn oc forkrenche hans rette sabbatsdyrchelse, hvilchet dog alt sammen endeligen maae skee hos de enfoldige ved fremmede secters oc kjetterske vildfarelsers beblandelse.

II. Gud kand ingenlunde lide saadan utilbørlig samling oc blanding af stridende religioner oc secter under en christen kongis regjering oc herredømme, fornemmelig naar mand vil indkalde oc indføre dennem udi et rige, hvor de ey tilforn hafver været, oc hver mand ved Guds naade hidindtil hafver været frie for saadan blanding²⁷. Thi ligesom Gud i fordums tider hafver forbudet sit folch at beblande atskillige slags djur med hverandre, at saae deris agre med blandkorn eller deris viingaarde med tu slags sæd oc at bære klæder af uldet oc linnet tillige udi 3. Mos. B. 19 oc 5. Mos. B. 22. capp., saa kand hand ey heller fordrage atskillige religioners forblandelse²⁸ udi et rige, men det er hannem vederstyggeligt, naar mand vil hinche paa begge sidder. Thi dersom Herren holdis for at vere den sande Gud, da skal mand vandre effter hannem alleene; men holdis Baal for Gud, da maae mand følge hannem, saasom propheeten Elias taler udi I. Kong. B. 18. cap. Det er, dersom det er den sunde oc sande religion oc gudsdyrchelse, som vi hafve, da skulle vi den alleene maintainere oc erholde; men er den iche, da skulle vi forlade denne oc søge en bedre oc saa blifve ved den alleene. Men hvo, som saaledis hincer, den dømmer Guds aand at

være hverchen kaald eller varm, men lunchen, oc truer derforre at ville udspye saadan en af hans mund udi Aabenb. B. 3. cap. Thi hvo, som iche samler med Christo, hand adspredde, som Christus sjelf udtyder det hos Lucam c. 11, 23. Oc for den skyld vindner den gudfrygtig konge David om sig sjelf i den 139, 21.22. Psalme, at hand tilbørligen hadede dennem med en fuldkommen had, de, som vaare Guds uvenner, oc hand kunde iche fordrage dem, som satte sig op imoed Herren²⁹, oc i den 101. Psalme siger David, at den, som gjør svig oc taler løgn skal iche blifve i hans huus, oc hand skal iche bekræftis for hans øyne; men at hand vil ødelegge alle ugudelige i landet oc udrydde af Herrens stad alle, som gjøre uræt.

III. Det er endog Guds saa alvorlig villie, at enhver christen skal vogte oc afsondre sig fra dennem, som føre oc medbringe en falsk, fremmed oc vildfarende lærdom, oc som ey ofvereens stemme med den rette alleene saliggjørende troe oc gudskundskab. Det er apostelens Pauli formaning i breffvet til Tit. c. 3, 10, at hand skal fly oc skye et kjetterske menniske effter en oc anden paamindelse. Den apostel Johannes, som Christus særdelis for andre elskte, advarer os alvorligen i sin anden Epistel v. 9, 10, at dersom nogen kommer til os oc fører iche den rette Christi lærdom, da skulle vi iche annamme hannem til huse oc ey heller helse hannem. Men dersom vi ey bør udi vore huse at annamme eller at helse dem, som komme ubudne til os oc hænge ved den kjætterske lærdom, hvor meget mindre bør mand da at indbyde oc indkalde saadanne folch til at boe iblant os oc til at hafve deris brug, næring oc handel hos os tillige udi en bye oc i et rige? Hvorleedis skicher det sig da, at en christen konge sjelf saae klinten iblant hveden udi Herrens ager, hvor tilforn ingen klinte vaar? Det er jo fjendens, nemlig Satans oc Djefvelens gjerning (icke en christen konges) at saae klinten, dersom Gud hafver saaed hveden, saasom Christus sjelf lærer hos Matth. 13, v. 24. 25. 28. 38. 39. Det er oc iche noch, om vi meene, at vi, disse nordiske rigers indvaanere, ved Guds naade oc kongens forsvar kunde vel blifve ved voris reene evangeliske religion, omendskjønt at andre af fremmede secter blefve tilladte at boe iblant os; thi vi maae høre, hvad forbemelte Christi elskelig apostel Johannes effter Christi egen ordre oc befaling skrifver til menighedens engel i Pergamo, Apoc. 2, 12. 13. 14: Jeg ved, at du holder har³⁰ ved mit nafn oc negtede iche min troe; men jeg hafver dog disse faae ting imoed dig, at du hafver oc lider dem hos dig, hvilche der holde ved Balaams forargelige³¹ lærdom oc ved de nicolaiters lærdom, som jeg hader. Omvende dig eller jeg kommer snart til dig oc vil stride

imoed dem. Derforre formaner ocsaa Guds aand alle dem, som vil agtis for Guds folch, at de skulle gaae ud fra den vildfarende oc kjetterske Babylon, paa det de iche skulle blifve deelagtige i hendis synder eller faae af hindes plager, Apoc. 18, 4. Men dersom Guds folch bør at gaae ud fra de babyloniske svermere, iblant hvilche de nogen tid hafver maaet boe, da maae jo langt meere Guds folch vare sig fra at gifve aarsag oc anledning til, at saadane skulle komme oc boe iblant dennem, fra hvis sjelskab de hidindtil hafver været forskaanede.

IV. Ey heller kand det formoedis, at fremmede oc vildfarende secters tilhængere skulle kunde boe iblant de rettroende christne foruden frygt oc fare for disse Guds sande børns, særdelis de enfoldiges forførelse oc forvirring. Thi det er, som apostelen taler Gal. 5, 9, at en liden suurdey gjør snart den gandske dey suur; oc alle historier gifver det noch til kjende, hvor offte der af en liden kjetteries gnist er optændt en stor ild udi heele riger oc lande. Hvorforre oc Paulus skrifver til Timoth. i sin 2. epist. 2, 16. 17, at saadan vanhellig lærdom oc snach maae forhindris oc afværgis, saasom den der æder omkring sig som en gangræna eller død kjød, for hvilchen aarsags skyld Christus sjelf saa troeligen formaner sine discipler hos Matth. 16, 6. 12, at de skulle se vel til oc tage sig vare for pharisæernis oc saducæernis lærdoms surdey, oc Paulus raader sine Corinthier udi sin 1. Ep. 5, 7, at de skulle vel udrense saadan gammel surdey, paa det de kunde være oc blifve en nye usured dey oc stedtze holde paaske for Christo i renheds oc sandheds usured brød³². Oc det samme er apostelens øyemerche, naar hand flitteligen advarer sine Romere i det 16 cap., at de skulle gifve agt paa dem, som kunde oc ville³³ gjøre splidagtighed oc forargelse imoed den lærdom, som de af hannem hafde lært, oc at de skulle entholde sig oc vige fra saadanne, hvilche formedelst søde ord oc smigrende tale kunde forføre de uskyldiges sjeler³⁴. Ja, velbemelte apostel ynsker derforre sine Galat. c. 5, 12, at alle de maatte afskjeris oc oprychis, som gjøre dennem ustadige³⁵.

V. Dersom oc nogen vil indbilde sig, at der er ey saa stor fare at befrygte for Guds fortørnelse eller for Eders Kongelige Mayestæts undersaatters sjæle i Danmarch oc Norge, dersom andre christne³⁶ religioner (som mand vil kalde³⁷ dem, oc som de sjelf ville kaldes) skulle faae tilladelse at boe her iblant os, formedelst at de formeenis at dyrche en Gud med os, oc at komme ofver ens med os i de fornemmieste puncter, som angaaer salighedens³⁸ grundvold, da bedrager den, som saaleedis meener, baade sig sjelf oc andre. Thi hvo, som ey troer eller dyrcher Gud³⁹ saaleedis, som hand sig sjelf i sit ord hafver aaben-

baret, oc som hand os der hafver forreskrefvet, sampt oc Christum⁴⁰ som den eniste meglere imellem Gud oc menniskene, oc som al verdens frelsere oc igjenløsere, hand troer eller dyrcher ey⁴¹ den samme, sande Gud med os, men en fremmed gud eller en afgud. Hvorforre oc apostelen skrifver tvende gange klarligen til Galaterne cap. I, 8. 9, at dersom nogen, om det end vaar en engel af himmelen, ville prædiche evangelium for dennem, ey allene imoed det, men endocsaa foruden det, som Paulus hafde prædichet, oc som de allereede hafde annammet, da skulle hand være en forbandet ting. Oc dersom ingen anden uden Gud sjelf allene maae dyrchis oc æris effter forbemelte Guds buds første tafle, da maae oc ingen anden lærdom antagis eller tilstædis udi et kongerige uden den allene, som af Gud sjelf er aabenbared; oc der maae udi gudsyrdhelse oc tjenniste intet gjøris eller tilladis uden det, som mand ved troen (hvilchen grunder sig alleene paa Guds ord) er forsichret om, at det behager Gud, fordi alt det, som iche skeer af troen, det er synd, som Paulus lærer sine Rom. 14, 23⁴².

Men ligesom der er ichun en Gud oc Herre ofver alle ting oc en daab, saa er der ocsaa ichun en sand troe oc et haab i voris kald, hvorved vi kunde blifve salige, som apostelen atter taler til de Eph. 4, 4. Der kand ocsaa ichun være en sandhed til, lige saa vel i den himmelske saligheds som udi andre verslige kundskaber, saasom der oc ichun er en eniste vey, som fører til det ævige lif; oc hvo, som iche følger denne ene vey, den farer vild oc naaer iche den æwige salighed. Hvilchet forskrefne dersom nogen vil nægte, da beviser hand sig dermed at være en atheist, som hverchen troer eller kjender, at der er en sand Gud til, eller at der er himmerige oc helvede til, eller at der os nogen ret vey af Gud er viist til at naae saligheden etc. Hvorforre oc apostelen sjelf felder dommen i denne sag udi sin Anden skrifvelse til Cor. 6, 14. 15, at der kand ingen deelagtighed eller samfund være imellem ljuset oc mørchet eller imellem de troende oc vantroe (det er imellem de rettroende oc dem, som ey troe retteligen), oc Christus kand ingenlunde stemme ofver ens med Belial, saasom ey heller retfærdighed med uræt.

VI. Ligesom en fader bør ey at lide dem udi sit huus, som kunde forføre hans børn til ugudelighed oc udyd, og som en hyrde bør at afvende det, som kand være hjorden skadeligt, oc ey at tilstede ulfven at komme nær faarene, saa bør oc en goed konge ingenlunde at tillade, men fast meere effter al muelighed at hindre oc afverge dem, som kunde forføre hans undersaatte oc spilde deris ævige salighed, fornemmeligen de ulfve, som komme i faareklæder til at røfve, rifve oc

ødelegge hjorden, det er de falske propheter oc lærere, hvilche Christus raader os vel at vogte os fore hos Mat. 7, 15. Thi hvis en konge det ey gjør, men meere sjelf indfører i landet de forførende secter, da fører hand sine undersaatte sjelf udi fristelse oc forsøgelse, hvilchet vi ellers hos Gud afbeder i Herrens bøn, oc hand kaster sjelf snarer for dem, hvorved de kunde falde i Guds vrede oc i deris saligheds fortabelse; ja hand blifver skyldig for Gud i alle deris fordømmelse, som derudofver forføris oc fortabes, oc Gud vil fodre regenskab for deris sjæle oc krefve deris blod af hans hænder, som Herren sjelf taler hos Hzech. 3, 17⁴³. Eller som samme prophete siden taler i sit 34. cap. v. 10: Herren vil krefve sine faaer af hyrdens haand, oc vil gjøre det til en ende med hannem, at hand skal iche meere være hyrde eller føde faar. Ja, ligesom en statholder bør iche at lide eller fordrage sin herris oc principals widervertige eller uvenner udi det land, som hannem at forrestaae er betroed, saa anstaaer det ey heller en christen konge, som er Guds eget riges høye embedsmand, Sap. 6, 4, at taale oc fordrage sin himmelske herris widerspenstige, uvenner oc moedstandere, kjettere oc svermere udi det rige, som hannem af Gud sjelf er forlænet, paa det hand der med ey skal forhverfve sig den Allershøyste Konges ugunst oc unaade.

VII. Hvad fare oc skade saadan en blanding af atskillige stridende secter kand foraarsage udi et rige oc meere under en monarchiske regjering end udi en frie republique, men allermest for regenterne sjelf, det er af forrige tiders historier saa klart oc aabenbart, at det ey gjøris behoff her at remonstrere. Thi det kand ey andet være, end at hvor der er splid oc ueenighed i troen oc religionen, oc mand ey hafver en meening oc ens tancher i de guddommelige sager, der maae ochsaa være spliid oc ueenighed i verslige oc politiske sager, hvoraf endelig maae følge partier, factioner oc rotter⁴⁴, saa at hver partie søger sig⁴⁵ sær forsvar og hofveder, som dennem kunde maintainere, hvilchet hvor farligt oc skadeligt det monne⁴⁶ være i et monarchiske kongerige, kand vel enhver fornuffteligen efftertenche. Dette bekreffter oc apostelen 1. Tim. 6, 3. 4. 5, at hvor nogen er, som lærer anderledis, oc blifver iche hos vor herris Jesu Christi sunde ord oc hos den sandde gudfrygtigheds lærdom, der opkommer disputatzer oc ordkrig, af hvilche der følger afvind, trætte, bespottelse, onde mistancher oc de forkrænchede sinds unyttige handel. Vel foraarsagis undertiden en christen potentat, naar hand finder saadanne secter for sig udi sit rige, at hand da imoed sin villie maae lide oc fordrage dennem der, fordi han enten ey er mægtig til eller for vigtige aarsagers oc større ulempe skyld finder

det iche raadeligt at udrydde eller uddrifve dennem af sin gebeit. Oc saaledis befaler Christus sjelf Matth. 13, 28.29.30, at mand skal lade klinten blifve staaende, hvor den findes blant hveden, paa det mand ey tillige skal ryche hveden op med, naar mand vil luche klinten af. Men det hører iche en christen konge til at saa klinte i ageren, hvor Gud sjelf hafver saaet hveden alleene, oc hvor ingen klinte tilforne vaar at finde. Thi saaledis at saa klinten, det er Guds hofvedfjendis Djefvelens gjerning, som Christus os paa forberørte sted hos Matth. klarligen udviser. Oc dersom nogen konge saadant ubetenchsom ville gjøre, som iche formoedes, da gjorde hand riis til sig sjelf oc kom det af sted, som hans mayestæt sjelf oc det kongelige huus allermeest med tiden ville angre oc fortryde, saasom andre kongerigers exemplar af Franchrige, Engeland, Tydskland, Hungarn etc. alt for meget udviser. Ja, naar saadanne secter engang vaare indførde i disse riger, da skulle de siden, naar mand fornam med tiden deris onde frugter, ey saa letteligen igjen kunde udryddis, som de nu kand indbringes, saasom andre steders erfarenhed det nochsom gifver til kjende. Oc maae skee der neppelig skulle gaae 20 aars tid forbie, førend Eders Kongelige Mayestæt sjelf eller Eders Mayestæts effterkommere det høyeligen skulle angre, oc med mange tønder guld det ville løse, at saadanne secter aldrig vaare her indlatte, efftersom det ey da kand remederes, det, som nu kand vorde forseeet etc.

VIII. Thi om vi særdeelis skulle tale noget om de secter, for hvilche commercie-collegium begjerer frihed oc tilladelse her iblant os at boe oc bygge, da ere de enten papister eller calvinister eller socinianer, arminianer, vederdøbere, qvæchere⁴⁷ eller deslige. Men 1. Angaaende papisterne, da er det noch for al verden beviisligt, hvor ringe de dømmen om den pligtige underdanighed oc lydighed, som undersaatterne bør at bevise deris høye øfrighed, oc hvor læt det er at forleede dennem fra saadan deris pligtskyldighed til ulydighed⁴⁸, oprør oc rebellion, ja endocsaa til at bringe deris konger baade fra regimentet oc lifvet, fornemmeligen de, som af de jesuitiske falske propheter lader sig lære oc regjere. Hvilchet baade af de papistiske læreres (særdelis jesuiternes) egne bøger oc skrifter, saa oc af deris gruelige⁴⁹ bedrifter oc gjerninger, dennem saa klarligen er ofverbeviist udi min femte bog, *De Jure Regio*, c. 6 & 7⁵⁰, at de aldrig med nogen sandheds skin kand legge sig det fra eller det benægte. Thi saadanne folch hafver jo berøfet tvende konger i Franchrige deris lif, nemlig Henricum 3. oc Henricum 4. oc hafde nær gjort det samme ved kong Jacob den 6. udi Engeland sampt hans kongelige børn oc hans høyeste ministros, der

de formedelst deris uhørlige invention vilde ved kruud lade dennem samptligen i lufften opfløye⁵¹. De gjorde oc al deris flid der til paa adskillige maader at faa livvet af dronning Elizabeth, hvilchet de ellers udrettede vircheligen med printz Wilhelm af Oranien, saa vel som oc her i voris fæderneland med kong Christopher den 1. oc andre konger.

2. Hvad calvinisterne belanger, hvilche vor uforanderlige Augsburske Confession, articulo decimo, udtrycheligen fordømmer⁵², da ere de udi saadant intet bedre end papisterne, men hafver de samme maximer med dennem, hvilchet dennem ocsaa i lige maade uimodsigeligen er offerbeviist i min forbemelte bogs 8. cap. Thi det vaar jo calvinister med puritaner⁵³ oc qvæckere oc andre deslige bemængde, som paa en afskyelig oc uhørt maade førde kongen af Engeland, Carolum Primum, paa eschaffautet oc der loed hugge hofvedet af hannem som af en gemen misdedere. At jeg intet skal tale om dronning Maria af Skotland hendis liderlige⁵⁴ henrettelse, eller om atskillige oprøer oc rebellioner, som udi forbemelte riger af dennem ere opvagne. Derforre hafver oc trende det Rommiske Riges fornemme fyrster for meere end 100 aar siden gifvet dem dette attestatum, som af mig paa forberørte sted er andragen: Zvinglianismus und Calvinismus ist ein spiritus seditiosus, und wo er einbricht, die Oberhand und Magistrat haben will, daraus denn der ordentliche Obrigkeit nicht allein von denn Fremden, sondern auch von ihrer selbst Unterthanen der Unfriede zu besorgen ist⁵⁵.

3. Hvad ellers andre rottiske⁵⁶ secter oc svermere angaaer, saasom wederdøbere, qvæckere oc alle fanatici, hvilche oc ville begribes under den titel af *Christne religioner*, oc skulle vel ocsaa ville holde sig til den friheds bevilling, hvilchen commercie-collegium for dennem saa vel som for andre saadanne begjerer, da er det alt for meget bekjendt ofver al Europam, hvad de monne føre i deris skjold, oc hvor store ulycher de paa mange steder hafver anrettet, saa at derom gjøris intet fornøden her viidere at meldis.

IX. Derimoed seer vi klarligen, at de kongeriger, hvor en religion alleene mainteneris oc tillades, de udi mangfoldige aar hafver nydet oc endnu nyde ynskelig roelighed oc vide intet at sige af nogen indvortis uroe, tvedragt oc oprør, saasom Hispanien, Sverrig etc. Ja, disse Eders Kongelige Mayestæts riger, Danmarch oc Norge, hvilche nu ofver de hundrede oc 30 aars⁵⁷ forløb, siden kong Christian den 3., høyløflig ihukommelse, sit kongelige regimente sampt vor reene evangeliske religion hos vore forfædre hafde stadfæst, ved Guds naade hafver nydet indvortes fred oc roelighed oc ey ved nogen den ringeste tvedragt eller oprør hafver været foruroeligede. Oc dog iche dis min-

dre hafver bemelte kongeriger Spanien oc Sverrig hidindtil hafft noch af commercier oc derved ere i goed velstand erholdne. Hvilchet oc ved Guds velsignelse nochsom formoedis for os at kunde til veye bringes, naar commercierne ved tilbørlige privilegier oc friheder vorde conserverede oc maae nyde deris frie, utvungne oc ubehindrede løb, som allerreede ved Eders Kongelige Mayestæts allernaadigst forsorg oc høyfornuftige disposition vel er begynt oc anordnet, hvortil vi ocsaa fremdeelis ville stedtse ynske megen lyste oc al sjelf begierlig fremgang for Christi skyld.

X. Af saadanne høyvigtige motiver oc aarsager hafver Eders Kongelige Mayestæts her farfaders fader, glørværdigste ihukommelse, kong Friderich 2. været bevedet for mere end hundrede aar siden høyviseligst at forordne, oc ved sin offentlige trygte mandat at befale, at ingen maatte opholde sig, boe eller bygge udi hans riger oc lande, uden de oprigteligen oc sandferdeligen ville svære paa de af hans kongelige mayestæt foreskrefne 25 articler⁵⁸ (hvorudi voris sande religions fornemmeste hofvedpuncter befattes⁵⁹), oc hvo, som det ey ville gjøre usvigagteligen, hannem ey at tilstedis plads eller værelse udi disse riger, men strax inden 3 dages forløb at forsee sig med hustrue oc børn ud af rigerne etc. Det samme hafver altid været Eders Mayestæts høyløfligste hr. farfaders, kong Christian den Fjerdis høyfornuftige betænkende, der hand ey alleeniste uddref her af rigerne dennem, som hemmeligen søgte her at udsprede papistiske oc calviniske vildfarelser (iblant hvilche vaar en biscop af Fyen oc en sognepræst her udi Kjøbenhavn⁶⁰), men hand endogsaa udi sin recessis 1. bogs cap. 3⁶¹ loed indføre, at ingen af den papistiske religion maatte tage nogen arf eller tilsteddis at boe her udi rigerne, oc at ingen munche, jesuiter oc deslige papistiske gejstlige personer maatte under deris lifs fortabelse sig her opholde oc lade finde; i lige maade, at alle andre secters sammenkomst skulle være afskaffet, som ere imoed voris Augsburgi-ske Confession etc. Saa hafver oc Eders Kongelige Mayestæts højpriseligste oc høysaligste hr. fader, kong Friderich 3. altid⁶² været standhaftig udi de høvise kongelige tancher, at hans mayestæt aldrig ville høre dem, som ville tilraade fremmede religioner her i riget at indføre, hvilchet alle nochsom er bevist oc af hans mayestæt⁶³ udi hans herlige oc høyperømmelige Kongelovs begyndelse aabenbarligen bekræftet oc stadfæstet⁶⁴. Men saadanne goede kongelige anordninger, som nu ere andragne, paa en tid nu at ophæfve oc cassere er ingenlunde raadeligt eller tjenligt.

XI. Anlangende de jødeske synagoger, som mand vil tilraade Ed-

ers Kongelige Mayestæt at tilstede her i riget, da, endog det eragtis mindre farligt for voris christne religion med jøders end med papi-
sters, calvinisters oc andre secters tolerantz, efftersom vi næst Guds
hjelp ville formoede, at de jøder, som iblant os at boe tilladet vorder,
med tiden snarere skulle kunde omvendis til voris christelige troe, end
at vore christne skulle af dennem forføris til de jødiske vildfarelser;
saa skulle det dog ey være Gud behageligt eller for Eders Kongelige
Mayestæt raadeligt at tillade dennem deris vrang religions och af-
gudsdyrchelses frie øffvelse i disse riger, oc at de synagoger der offent-
ligen maatte oprette, paa det Eders Kongelige Mayestæt ey skulle
blifve skyldig for Gud i de gruelige blasphemier oc i de forskrechelige
Guds oc vor frelseris Christi bespottelser oc forhaanelser, hvilche
mand veed, at de dagligen i deris falske gudstjenniste udøse; dog at
dennem ey skulle tilstedis med det samme at forhaane oc forbande al
christendommen oc Guds menighed, hvilchet dennem ideligen at gjø-
re i deris synagoger er nochsom vitterlig. Thi det anstaaer ingenlunde
en christen konge, oc hand kand iche forsvare det for den Allershøye-
ste Himmelske Konge, om hand tillader Guds, sin ofverherris, offent-
lige bespottelse oc hans christne kirches aabenbare forhaanelse oc
forbandelse i sine riger oc lande, hvorom vi tilforne hørde Davids
loflige exempel af den 101. Psalme. Dersom jøderne gjøre saadant
hemmeligen imellem sig sjelf, da maae en christen konge lide det paa
den maade, som om nogen af hans undersaatte ville forhaane oc
bande hannem sjelf saa lønligen, at hand intet deraf kunde faae at
vide.

XII. Der kand oc intet saa kraftigt eller nøyagtigt argument af
nogen politico forrebringes, som skulle kunde bevege oc ofvertale en
ræt christen oc gudfrygtig konge til saadan adskillige secters tolerantz
oc frie tilladelse. Thi 1. at der prætenderis landetz velstand formedelst
mængde af indbyggere oc commerciernes flor, da svaris dertil, at ingen
christen bør at sætte en jordiske, legemlig oc timelig nytte oc fordeel
for det himmelske oc aandelige goede oc for den æwige salighed. Oc
monne det være et christelig forsæt at ville sette sjælene i fare, ja saa
mange enfoldige oc uskyldige menniskers sjelis fortabelse at voffve for
at vinde noget timelig gods oc for at forhverfve den kortvarende oc
snart forsvindende jordiske rigdom. Hvad gafner det mennisket, om
hand kunde vinde den gandske etc.⁶⁵, Mat. 16, 26. Dernæst, om mand
ey maae gjøre det onde, paa det at det goede kand komme, som
apostelen lærer os Rom. 3, 8, hvor meget mindre maae vi da gjøre det,
som er aandeligen ont, for at erlange det legemlige⁶⁶ goede? Dersom

det er Guds velsignelse, som gjør os rige uden stor møyne, effter den høyviseste kong Salomos lærdom Prov. 10, 22, da til Guds velsignelse at erlange tjene ingenlunde saadanne raad, anslag oc middeler, som ere Gud imoed, oc som medføre⁶⁷ hans æris oc rette tjennistis forklejnelse. Tilmed kunde commercierne noch hos os lige så vel som hos vore naboer i Sverrig oc paa andre steder bringis udi flor foruden saadan atskillige secters farlige beblandelse, hvorom noget tilforn er meldet artikel 9. Mængde af folch er ey heller altid nyttig, serdelis naar der i et monarchiske kongerige samlis en hob løsgesinde, som i deris ungdom udi steden for deris reene catechetiske lærdom ere ilde opdragne oc oplærde i adskillige⁶⁸ onde oc galne principiis, hvilche stride imoed det, som rette christne ere Gud oc den høye øfrighed skyldige effter Guds ord etc.

XIII. Andre argumenter, som en deel af voris politicis ville bruge, er ey heller af mere verd eller krafft end det forregaaende. Thi 2. dersom nogen vil sige, at mand her udi maae agte Guds og naturens lov, som effter Christi forklaring Mat. 7, 12, viser os, at hvad vi ville, andre skulle gjøre os, det skulle vi oc gjøre andre; och effterdi da vi ville, at andre af fremmede secter skulle unde os plads at boe iblant sig, dersom vi det behøffvede oc begjerede, saa skulle vi oc tillade andre det samme hos os; da maae den samme vel betenche, at Guds sande frygt oc lydighed, som i den første Guds hellige lovs tafle os forreskrifvis, gaaer i alle ting for den kjerlighed oc tjenniste, som vi ere vor næste skyldige effter den anden taflis indhold, oc derforre bør vi mere at adlyde Gud end mennisker⁶⁹, Act. 5, 29. Dernest vide vi, at den kjerlighed, som vi bør at bevise vor næste, strecher sig iche saa vit, at vi derforre skulle meddeele hannem noget timelig goede⁷⁰, som kunde forspilde os sjelf det ævige goede, eller at føye hannem i jordiske oc legemlige sager med vore egne sjælis fare oc med voris eller⁷¹ vore effterkommeris himmelske saligheds fortabelse. Thi udi saadan vigtig tilfald, saligheden betreffende, bør vi at være os sjelf næst⁷². Tilmed da kand forbemelte regel iche saa vit extenderis⁷³, at den kand gjelde i alting imellem øfrigheden oc undersaatterne; fordi det gaaer jo iche an, om en morder oc misdæder ville med det argument aftrenge⁷⁴ øfrigheden pardon paa sit lif oc godtz, fordi hand ville effterlade øfrigheden sin misgjerning, om hand vaar i øfrighedens sted, oc øfrigheden i hans sted, thi ofverøvrigheden⁷⁵ er jo Guds tjener til hans ære oc dyrkelse at conservere oc til al skade fra hans kirche at afværge⁷⁶.

XIV. Dersom nogen for det 3. vil sige, at Christus sjelf hos Mat. 13, 30 tilsteder klinten at maae voxen hos hveden indtil høstens dag, da

hveden skal samlis i hans lade, men klinten skal opbrendis med ild, da hafde vi alt tilforn svaret dertil artikel 7, nemlig at det er et andet at lade klinten staae oc voxe paa ageren, hvor den findes at være tilforn saaet af fjenden iblant hveden; men det er et andet sjelf at saa klinten i ageren, hvor tilforn ingen klinte vaar, men idel hvede oc goed sæd, af Herren sjelf saaed. Det første tilsteder Christus paa bemelte sted, oc det kand en kristen konge vel gjøre uden sin samvittigheds anstøed, naar hand finder atskillige secter for sig i sit kongerige, hvilche hand iche kand eller hafver føye til med gevalt at udrydde. Men det andet er Satans gjerning, som sagt er, oc kand ingenlunde beqvemme en kristen konge, oc det er hofvetfjenden Djefvelen samt hans tilhængere⁷⁷ oc instrumenter (iche Guds tjenere), som saaer klinten iblant hveden udi Herrens agre. Vil oc nogen for det 4. forlyste sig med de tancher, at de vildfarende secters tilhængere kand lige saa snart omvendis til voris rette religion, som voris religionsforvandte kunde af dennem forføris til deris vildfarelser, da svaris dertil, at det er alt for meget vitterligt, den menniskelig forkrenchede natur at være mere tilbøueligt til det, som falskt oc ont er, end til det, som sandt oc got er. Thi menniskene i verden af deris naturs kræfter elske mere mørhed end ljuset, siger Christus Joh. 3, 19, oc løgn søges snarere end sandhed, særdelis naar menniskens lærdom gaaer for Guds lærdom, eller nar mand fristis til at holde det alleene for sandt oc vist, som fornufften dømmer at være ræt, saa at mand ey med troen har behoff at fatte det, som fornufften ey kand begribe. Sandeligen, menniskens ørne kløer gjerne effter at høre nye lerdøm, særdelis den, som vender fra sandheden, saasom apostelen taler 2. Tim. 4, 3.4, hvorforre der nu om stunder ere flere staaende, som falde, end der ere faldne, som oprejses, efftersom de falske propheter skulle imoed verdens ende forføre mange, ja endocsaa de udvalde sjelf, om det vaar mueligt, effter Christi egen spaadom Mat. 24, 11. 24. Men væ det menniske derforre, ved hvilchet forargelsen kommer (særdeelis for de enfoldige), oc det vaar bedre, at der var hængd etc., som Christus taler Mat. 18, 6.7. Oc for saadanne aarsagers skyld vaar det vel at ynske, at vi nu i disse sidste verdens onde tider ville tage Christi formaning vel i agt af Aabenbar. 2. oc 3. capp.; Holt hart ved det, du hafver, indtil jeg kommer, paa det ingen skal tage din krone. Thi vi hafver af Gud annammed et dyrebar liggendefæe at bevare, som er den rene oc sande evangeliske lærdom, hvilchen vore forfædre oc vi ved Guds naade hidindtil vel hafve conserverit. Gud gifve, det fremdeelis saa matte skee indtil verdens ende,

som formoedes uden al tvifl nu snart at tilstunde, paa det vi kunde gjøre den tilkommende store dommere dis beder regenskab.

Nu, saa skal det derforre være Eders Kongelige Mayestæt høyligen at raade, som jeg oc i dybeste underdanighed for Christi skyld raader oc ydmygeligst beder, at Eders Kongelige Mayestæt ingenlunde vil lade sig offvertale til at indkalde eller i sit rige at indbjude oc indføre forbemelte fremmede oc vildfarende secter, dennem iblant sine rætroende undersaatte at beblande; allernaadigst betenchende det, som nu troehjertigst oc allerunderdanigst er errindret, nemlig at saadan adskillige religioners beblandelse er 1. den Allerhøyeste Gud hadelig oc vederstyggelig; 2. et monarchiske kongerige iche nyttig, men formedelst befrytede⁷⁸ indvortes uroe oc tvedragt meget farlig oc skadelig; 3. for en monarch sjelf oc hans mayestæts kongelige arfvehuus høyst præjudicerlig oc formedelst onde consequentzer forskrechelig. Det er derforre høyligen at ønske oc ved Guds vist formodede naadige opljusning vel at forhaabe, at Eders Kongelige Mayestæt vil effterfølge høystbemelte sine glørværdigste forfædres høychristelige tancher oc berømmeligste exemplar oc ey for meget her udi høre en deel, som vaar at ønske, at de ey vaare halfve (eller maaeskee heele) atheister⁷⁹, oc som dømme saa ringe om Gud oc hans ord sampt om den sande Guds rette dyrchelse, heller deris raad udi saadanne Guds ære tilhørende sager altid at følge; men heller at tage sig vare for baade at fortørne den gode Gud, som hafver beviist Eders Kongelige Mayestæt saa stor oc usigelig naade oc mangfaldige velgjerninger; saa oc for at indføre oc plante udi sine riger oc lande saadanne onde urter, hvilche i fremtiden, naar de sig viit hafver udbredt, oc mand deris skadelige effecter da bedre i gjerningen fornemmer, end mand nu vil troe, af Eders Kongelige Mayestæt sjelf eller af Eders Mayestæts effterkommere iche saa letteligen skal kunde oprychis eller udryddis; paa det baade regenterne oc undersaatterne da iche skulle hafve aarsage det at beklage oc bejamre, om noget nu skulle skee, som ey saa vel blef tilforne betæncht, som det burde. Oc dersom anders utidige raad det nu skulle formaae, at saadant imoed al underdanigste forhaabning skulle i værch stillis, da vil jeg protestere for Gud oc hans kirche oc for Eders Kongelige Mayestæt sjelf oc det gandske kongelige arfvehuus, at jeg vil være uskyldig i al den ulempe, skade oc ulyche, som deraf befrygtis visseligen at ville følge for Guds meenighed, for høystbemelte kongelige arfvehuus oc for dette mit kjeriste fæderneland, bedendis Gud⁸⁰ at jeg aldrig maae lefve den dag at se saadant onde med disse

mine øyne, oc supplicerendis atter Eders Kongelige Mayestæt paa det underdanigste, at denne min troehjertigste, velmeente oc allerunderdanigste remonstration oc errindring maae med sædvanlig kongelig naade mildeligen optages, jeg, som stedtze indtil min sidste aandedret⁸¹ forblifver

Eders Kongelige Mayestæts
 allerunderdanigste troe tjenere
 oc flittig forbeder hos Gud⁸².

1. Dette gælder dog kun for selve kongeriget Danmark. I hertugdømmerne var der sket lempelser af religionstvangen i Frederiksstad, Glückstadt og Altona m.fl.st., ligesom Hannibal Sehested som statholder i Norge havde gjort lignende eksperimenter. Se Vilh. la Cour m.fl.: Sønderrjyllands Historie, III, København 1940-42, 86, 103, 126; C.O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested, I, København 1946, 63-64.
2. Casper Peter Rothe: Kong Christian den Femtes skrevne Befalinger og Anordninger eller Reskripter ..., København 1776, 86-87.
3. J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie, I, København 1903-4, 205, 210; II, 1910, 24-25, 27-28.
4. Sst., II, 56-57, 59, 62.
5. Sst., 124-129.
6. Ludvig Helweg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, I. København 1851, 436; 2. udg., 1857, 476.
7. Lindbæk, anf. skr., II, 129-138; Chr. Bruun: Et Bidrag til Oplysning af Spørgsmaalet om Religionsfrihed i Danmark under Christian den Femte, Danske Samlinger, 2. række, 6. bind, København 1877-79, 368-375.
8. Lindbæk, anf.skr., II, 224-228; Chr. Bruun, anf.skr., 375-379; A.D. Jørgensen: Peter Schumacher Griffenfeld, I, København 1893, 501. – Ifølge Lindbæk, 612, er manister = mennonitter.
9. Chr. Bruun oplyser (anf. skr., 379), at sagen oversendtes til Wandal til erklæring. Det dokumenteres dog ikke, og det forekommer rimeligere at følge Helweg i antagelsen af, at han handlede uden opfordring (Helweg, anf.skr., 437). Wandal havde tidligere på året på eget initiativ indsendt en klage over jesuiten Henrik Kirchers katolske agitation (Lindbæk, II, 192-195), og i remonstrationens indledning anfører han som dens motivering kun sin embedspligt, ikke nogen opfordring fra kongen.
10. Se f.eks. Jørgen Stenbæk i Kirkehistoriske Samlinger, 1975, 41-43, 58-59.
11. Således også Helweg, anf.skr., 438, 2. udg., 479. Det må også tages i betragtning, at den afskrift af remonstrationen, der i det følgende er lagt til grund, er anbragt i et læg sammen med afskrifter af papirer fra 1684, der indgår i forberedelsen af tolerancetestemmelserne af 1685 (se note 17). Det ser altså ud til, at man endnu tolv år efter har ment at måtte inddrage den i overvejelserne.
12. Kirkehistoriske Samlinger, 3. række, 3. bind, 1881-82, 146-147.
13. Sst., 147.
14. Sst., 148. Teksten hos Rothe, anf.skr., 501-508.

15. Helweg, anf.skr., 437-438, 2. udg., 477-478. Senere henvisninger til og behandlinger af remonstrationen synes alle at bygge på Helweg; således Chr. Bruun, anf.skr., 379; H.F. Rørdam (jfr. note 12); Edvard Holm: Danmark-Norges indre Historie under Enevælden ..., I, København 1885, 214, 350-351; A.D. Jørgensen, anf.skr., 427, 501; Joh. Steenstrup m.fl.: Danmarks Riges Historie, IV, København 1896-1902, 540; Knud Fabricius i Schultz Danmarkshistorie, III, København 1942, 401; Urban Schrøder i Hal Koch og Bjørn Kornerup: Den Danske Kirkes Historie, IV, København 1959, 394; Gunnar Olsen i John Danstrup og Hal Koch: Danmarkshistorie, 8, København 1970, 357.
16. I den anførte rækkefølge har de arkivbetegnelserne Ny kgl. Saml. 1149, 4°, Gl.kgl.Saml. 1482, 4° og Gl.kgl.Saml. 1481, 4°. E er et selvstændigt tillæg til sidstnævnte nummer.
17. Arkivbetegnelsen er: Danske Kancelli, A IV 2, no. 98: Afskrifter af akter de reformerte vedkommende, 1684-1690.
18. Således bliver eftersom til eftersom, drifve til drive, errindring til erindring, fodrer til fordrer, tafler til tavler, samptligen til samtlige osv.
29. Se f.eks. noterne 21, 29, 31, 49, 63, 68, 76.
20. B har på et titelblad følgende: »Doctor Wandels svar om de reformertis samt jødernis indkomst i Dannemarch til Christianum Quintum«. D og E har følgende, idet dog det indklamrede kun findes hos E: »Biskopen (over Sjællands stift) Doctor Hans Wandals allerunderdanigste remonstration til hans kongelige majestet kong Christian den Femte imod commerce-collegii forslag, (samt den derpaa fulte approbation af en deel af hans kongelige majestets etatsraad,) angaaende at tillade folk af alle slags secter og religioner sig udi Danmark at nedsette, for derved at bringe commercierne udi flor og rigerne udi velstand. Dateret den 16. august 1672.« – E har ingen særlig titel.
21. I stedet for »sampt deris« har B, C og E: »saaledes der« og D: »saaledis deris«.
22. B-E tilføjer »i disse riger og lande«.
23. B-E: »At«.
24. B-E: »og«.
25. Om dette begreb se Johannes Heckel: Cura religionis, Darmstadt 1962, 6-24.
26. Herefter overstreget »dyrchis«.
27. I stedet for »saadan blanding« har B-E: »saadanne aander«.
28. Rettet fra »beblandelse«.
29. I stedet for »Herren« har B-D »hannem«. E har »som sætte sig op imod ham«.
30. B-E: »hart«.
31. B-E: »forfengelige« (citeret efter C).
32. B-E tilføjer her: »thi Gud vil have, at vor gudstjeneste skal være reen og ubesmittet, Jacob 1 v. 17« (citeret efter B). Kun B og E har den fejlagtige versangivelse 17, hvormed der formodentlig menes 27.
33. I stedet for »kunde oc ville« har B: »komer og vilde«, E: »komme og vild« og C-D: »komme at«.
34. I stedet for »sjeler« har B-E: »hjerter«.
35. Perioden er lettere korruperet i B og E, mens C-D ved en let omskrivning af forlægget får mening i den.
36. I stedet for »christne« har B-E: »christelige«.
37. I stedet for »vil kalde« har B-E: »vel kalder«.
38. Herefter overstreget »kund«.

39. B-E tilføjer her: »i alle maader«.
40. I stedet for »sampt oc Christum« har B-D: »og ey anseer Christum« (cit. efter B). E har det samme, dog »vi« for »ey«!
41. Herefter overstreget »heller«.
42. B-E udelader alle »sine«. I øvrigt er henvisningen forkert hos dem alle, idet B har: Rom. 14, 13, C-D: Rom. 18 (!) og E: Rom. 14, 15.
43. I almindelighed regnes det pågældende vers som v. 18. Det har ikke været muligt at finde en oversættelse, der tæller som Wandal.
44. I stedet for »rotter« har B-E: »rebellioner«.
45. Herefter overstreget »sjelf«.
46. Her overstreget »kunde«.
47. I stedet for »vederdøbere, qvæchere« har B: »veddeløbere, wacher«.
48. I stedet for »ulydighed« har B »uskyldighed«.
49. I stedet for »gruelige« har B-E: »gemeenlige«.
50. Johannes Wandal: *Juris regii ἀνυπεύθυνου, et solutissimi, cum potestate summa nulli, nisi Deo soli, obnoxia, regibus Christianis é juris divini pandectis V. & N. Testam., atque Ecclesiæ utriusque, judaicæ juxta ac Christianæ, praxi & testimoniiis, luculenter asserti, [libri sex]*, København 1663 (kaldet *Jus regium*), 790-848.
51. I stedet for »samptligen ... opfløye« har B og E: »samtlig aflive«, C-D: »samtlig bringe om livet« (cit. efter C).
52. Som bekendt fordømmer Conf. Aug. i artikel X ikke nogen retninger med navns nævnelse – rent bortset fra, at Calvin først begyndte at vinde et navn som reformator seks år efter Conf. Aug.'s fremkomst. Der ligger derimod i artikel X en implicit afstandtagen fra zwinglianismen, som Wandal formodentlig har identificeret med calvinismen.
53. I marginen er tilføjet: »Calvinister og puritaner«. Se Wandal, anf. skr., 848-864.
54. B-E udelader »liderlige«.
55. I marginen er tilføjet: »Epistola ad Fridericum III electorem palatinum anno 1563 d. 4. maji.« Jfr. Wandal, anf. skr., 861. Originalteksten har: »— und wo er einbricht die vberhandt auch vber den magistratt haben will —«, jfr. Albrecht Wolters: *Der Heidelberger Katechismus in seiner ursprünglichen Gestalt*, Bonn 1864, 161. De tre fyrster var pfalzgreve Wolfgang af Zweibrücken, hertug Christoph af Württemberg og markgreve Karl af Baden, jfr. sst. 145, 164.
56. I stedet for »rottiske« har C-E: »ketterske« (cit. efter C).
57. Herefter overstreget: »tid«.
58. I marginen er tilføjet: »Mandatum anno 1569 d. 20. Sept.« – Jfr. Erich Pontoppidan: *Annales ecclesiæ Danicæ ...*, III, København 1747, 416-421 samt H.F.Rørdam: *Danske Kirkelove*, II, København 1886, 126-134.
59. B: »hvorudi den sande religions fornemste hovedpungter befattede«, C-D: »hvorudi hand de fornemmeste religions-hovedpunkter befattede« (cit. efter C), E: »hvorudi hand de fornemmeste religionens hofvedpunchter befattede«.
60. Biskop Hans Knudsen Vejle (1567-1629), afsat for calvinisme 1616. Oluf Jensen Kock (ca. 1577-1619), præst ved Nikolai kirke, København, afsat og landsforvist 1614. Se *Dansk biografisk Leksikon*, XXV, København 1943, 298-299, og XIII, 1938, 64-65.
61. I marginen: »Recessus Christiani Quarti lib. I, cap. 3, art. 1 & 2«. Jfr. V. A. Secher: *Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve ...*, 5, København 1903, 186-187.

62. C-D udelader »altid ... mayestæt« og fortsætter: »aldrig villet«.
63. B-E har – med forskellige forkortelser og stavemåder – »Eders ...« eller »Eders Kongelige Majestæt«!
64. Jfr. (A.D. Jørgensen:) Kongeloven og dens Forhistorie, København 1886, 43.
65. B-E citerer vers 26 a i sin helhed.
66. I stedet for »legemlige« har B-E »timelige«.
67. I stedet for »medføre« har B-E »indfører«.
68. I stedet for »adskillige« har B, C og E »adskilligt«, hvorefter »onde ... det« udelades. D søger at få mening i det ved at revidere hele stykket »lærdom ... det«, så det kommer til at lyde: »lærdom at faae lært, ere ilde opdragne, og have lært adskilligt ont og unyttigt, men veed lidet af det ...«.
69. B-E tilføjer her: »efter Guds aands underviisning«.
70. Tilsyneladende er »goeds« rettet til »goede« – hvilket svarer til B-E.
71. Herefter overstreget »med«.
72. C-E udelader stykket »Thi ... næst«.
73. Ordets slutning er utydelig. B-E har: »extenderis« eller »-res«.
74. I stedet for »aftrenge« har B-E: »aftvinge«, mens »øfrigheden« udelades.
75. I marginen: »Rom. 13, 4.6.«
76. B-E udelader hele stykket: »XIV. Dersom nogen ... dis beder regenskab« og fortsætter: »14. Nu, saa skal det ...«
77. I marginen: »Mat. 13, 39«.
78. B og E har: »befrøgtende«, C-D: »befrygtende«.
79. Helweg og Edvard Holm antog, at der med disse ord sigtedes til Griffenfeld. Der er dog nok mere grund til med A.D. Jørgensen (anf. skr., 427, 501) at opfatte dem som rettede mod Gyldenløve. Det er allerede i indledningen påpeget, hvor centralt placeret han var netop i denne sag, og under hensyn til hans sociale og politiske status var der i hvert fald ikke mindre grund til at nøjes med antydninger over for ham end over for Griffenfeld. Sidstnævnte havde da heller ikke underskrevet statskollegiets betænkning af 27. juni 1672 og synes ikke at have deltaget i dets forhandlinger om sagen. I det hele taget begyndte han først fra 1674 at gøre sig stærkere gældende i statskollegiet, jfr. Lindbæk, anf.skr., II, 649-650.
80. I stedet for »bedendis Gud« har B-E: »ønskende hjertelig«.
81. Herefter tilføjer C-D: »nest ald optenkelig velsignelses erønskning over Eders Kongelige Mayestæt selv, Eders Kongelige Mayestæts arvehuus og samtlige Eders Kongelige Mayestæts riger og lande« (cit. efter C).
82. A har ingen underskrift. B har: »J. Wandell« og E: »J. Wandel«, mens C-D har: »Kjøbenhavn, den 16. august 1672. H. Wandall«.